

**Małgorzata Zimny¹, Celina Szwinta², Dorota Ćwiek¹, Katarzyna Szymoniak¹,
Agata Daszkiewicz¹**¹Samodzielna Pracownia Umiejętności Położniczych Pomorskiego Uniwersytetu Medycznego w Szczecinie²Studenckie Koło Naukowe im. S. Leszczyńskiej przy Samodzielnej Pracowni Umiejętności Położniczych Pomorskiego Uniwersytetu Medycznego w Szczecinie**B**udowanie więzi z dzieckiem w okresie życia prenatalnego i po porodzie przez matki przebywające w wybranych zakładach karnych w Polsce

Creating bonds with children in their prenatal life and after birth by mothers staying in selected penitentiaries in Poland

STRESZCZENIE

Wstęp. Zbudowanie więzi między matką a dzieckiem w okresie ciąży i po porodzie jest podstawą do stworzenia jego prawidłowych relacji w przyszłości.

Cel pracy. Ocena natężenia więzi między kobietami a ich dziećmi w okresie ciąży, porównując kobiety ciężarne i matki po porodzie, które nie odbywały wyroku, z tymi, które przebywały w ciąży bądź po porodzie w zakładach karnych. Badania przeprowadzono w celu zaobserwowania, czy środowisko więziennicze ma wpływ na proces tworzącej się więzi.

Materiał i metody. Do przeprowadzenia badań zastosowano ankietę własnego autorstwa oraz standaryzowany kwestionariusz diagnostyczny „Więź z dzieckiem w okresie ciąży” Cranley w opracowaniu Bielawskiej-Batorowicz. Badaniu poddano dwie główne grupy kobiet: więźniarki (50 ankietowanych) oraz kobiety przebywające na wolności (104 ankietowane). Wśród nich przebadano zarówno kobiety ciężarne, jak i kobiety po porodzie.

Wyniki i wnioski. Poziom więzi między matką a dzieckiem osiągnął wysokie wartości wśród wszystkich przebadanych grup kobiet. Może to wynikać z faktu, że głównym priorytetem stawianym przez pracowników więzienniczych placówek jest zapewnianie dziecku bezpieczeństwa i poczucia normalności. Z przeprowadzonych badań wyciągnięto wniosek mówiący o braku wpływu środowiska więzienniczego na proces tworzenia się więzi między matką a dzieckiem w okresie ciąży. Więźniarki rzadziej komunikowały się z dzieckiem, jednak ich natężenie więzi osiągnęło nieco wyższy poziom niż u kobiet przebywających na wolności. Jednakże zarówno u więźniarek, jak i kobiet przebywających na wolności więź między matką a dzieckiem w okresie ciąży osiągnęła wysokie wartości.

Problemy Pielęgniarstwa 2017; 25 (4): 264–269**Słowa kluczowe:** więź matka–dziecko; macierzyństwo więziennicze; ciężarne w więzieniach; więź**ABSTRACT**

Introduction. Building bonds between mother and her child during pregnancy and after birth is the basis for the creation of the proper relationship in the future.

Objective. The aim of the study was to evaluate the intensity of the relationship between women and their children during pregnancy comparing pregnant and postpartum mothers who were not sentenced to prison with those who stayed in prisons during pregnancy or after birth. The research was aimed to observe whether the prison environment has an impact on the process of forming ties.

Adres do korespondencji: mgr Małgorzata Zimny, Samodzielna Pracownia Umiejętności Położniczych Pomorskiego Uniwersytetu Medycznego w Szczecinie, ul. Szosa Polska 54/7, 71–800 Szczecin, tel.: 661 064 319, e-mail: mmzimny@wp.pl

DOI: 10.5603/PP.2017.0044

Material and methods. In order to conduct the study, a questionnaire of own authorship was used and a standardized diagnostic questionnaire "Bond with a child during pregnancy" by MS Cranley, in development by Bielawska-Batorowicz were used. The study involved two main groups of women: prisoners (50 respondents) and non-prisoners (104 respondents). Among them, both pregnant and postpartum women were tested.

Results and conclusions. The level of bonds between mother and her child has reached high values among all studied groups of women. This may be due to the fact that the main priority set by the prison staff is to provide a child a sense of security and normalcy.

The studies concluded that the prison environment has no impact on the process of creating bonds between mother and her child during pregnancy. Prisoners interacted with their children less frequently, but their bonds reached a volume slightly higher than this of non-prisoners. However, bond between a mother and her child during pregnancy has reached high values both in prisoners and in women living in the freedom.

Problemy Pielęgniarstwa 2017; 25 (4): 264–269

Key words: mother–child relationship; motherhood prison; pregnant in prison; bond

Wstęp

Zgodnie z obowiązującymi przepisami prawnymi skazane na karę więzienia ciężarne i matki z dziećmi są traktowane w sposób szczególny. Więźniarki przestaje się postrzegać jedynie jako przestępczynię odsiadującą swój wyrok, a zaczyna dostrzegać w nich matki. Dąży się do tego, aby zagwarantować dziecku takie warunki życia, by nie musiało ponosić konsekwencji czynów swojej matki [1].

W celu zapewnienia matce i dziecku stałej, kompleksowej i specjalistycznej opieki zdrowotnej przy zakładach karnych powstały Domy dla Matki i Dziecka. Przyświecającą tam wszystkim zasadą jest resocjalizacja przez miłość [2].

Relacja, która tworzy się między rodzicami a dzieckiem, nazywana jest więzią, z angielskiego *bonding* [3]. Jest to całokształt stosunków i zależności pomiędzy jej członkami [4]. Autorem, który miał wielki wpływ na pojawienie się tego pojęcia, był John Bowlby, twórca koncepcji teorii przywiązania [5]. Nie ma wątpliwości, że płód od chwili wykształcenia układu nerwowego czuje i odbiera bodźce [6]. Mówiąc o tworzącej się relacji między matką a dzieckiem w okresie życia prenatalnego, należy wyodrębnić trzy podstawowe elementy, które ją tworzą: traktowanie płodu jako odrębnej istoty, przypisywanie mu właściwości oraz interakcja z dzieckiem. Okres życia wewnątrzmacicznego jest niezmiernie ważny. Podkreślał to francuski położnik Frederic Leboyer, pisząc: „Minuta wychowania dziecka w okresie wewnątrzmacicznym warta jest miesiąca jego kształcenia po urodzeniu” [7].

Umysł nowo narodzonego dziecka nie jest czystą tablicą — *tabula rasa* — pozbawioną wspomnień, przeżyć czy wrażeń z okresu życia prenatalnego [8, 9]. Dzięki prawidłowemu funkcjonowaniu układu limbicznego mózgu jesteśmy w stanie zapamiętać uczucia, które towarzyszyły nam już od czasu poczęcia. Wraz z płynącą krwią, drogą hormonalną i odpornościową wszystkie przeżycia, które odczuwa matka, docierają do dziecka. Odbywa się to dzięki pa-

mięci komórkowej [10]. Natomiast dzięki neuronom lustrzanym wszystkie emocje z życia łonowego mogą odzwierciedlać nasze przeżycia po narodzinach. Dziecko nie pamięta doświadczeń prenatalnych w sposób świadomy, istnieje jednak pamięć ciała. Zapamiętane przez organizm emocje mogą decydować o wrodzonej predyspozycji do występowania zaburzeń lękowych czy stanów depresji. Mózg przyzwyczaja się do pewnego rodzaju układu hormonów, który stymulował go w najmłodszych miesiącach i latach rozwoju [10].

Okres prenatalny jest pierwszym etapem w życiu każdego człowieka. Według zwolenników psychologii prenatalnej dla rozwoju psychiki człowieka to, co pierwsze, jest najważniejsze [9, 11], dlatego też nawiązywanie więzi emocjonalnej z dzieckiem jest tak istotnym zadaniem w okresie ciąży [12].

Cel pracy

Głównym celem pracy była ocena więzi emocjonalnej w okresie ciąży między matkami a ich dziećmi przebywającymi w zakładach karnych. Ponadto celem było zdobycie informacji, czy tak specyficzne środowisko, jakim jest więzienie, ma wpływ na tworzącą się relację matka–dziecko.

Dążono do oceny stopnia napięcia więzi w ciąży między matką a dzieckiem wśród kobiet przebywających i nieprzebywających w zakładach karnych oraz do oceny stopnia napięcia tej więzi wraz z czasem trwania ciąży.

Materiał i metody

Badania zostały przeprowadzone w czterech grupach kobiet. Pierwszą z nich stanowiło 15 kobiet ciężarnych przebywających w środowisku więziennym — Dom Matki i Dziecka oraz oddział położniczo-ginekologiczny na terenie Zakładu Karnego Nr 1 w Grudziądzu. Druga grupa kobiet to matki z dziećmi do 3. roku życia (w indywidualnych przypadkach do 4. rż.), które przebywały w Domu Matki i Dziecka w Grudziądzu (20 badanych) i Krzywańcu (15 bada-

nych). Pozostałe 104 respondentki należały do grupy kontrolnej. Ciężarne (51 ankietowanych) i położnice (53 ankietowane) przebadano w Samodzielnym Publicznym Szpitalu Klinicznym nr 1 w Policach.

Badane podzielono na 4 grupy:

- grupa 1 obejmowała kobiety ciężarne (przebywające na wolności; 51 ankietowanych);
- grupę 2 stanowiły kobiety ciężarne — więźniarki (15 ankietowanych);
- grupa 3 obejmowała kobiety po porodzie — matki, przebywające wraz z dziećmi (przebywające na wolności; 53 ankietowane);
- grupę 4 stanowiły kobiety po porodzie — matki, przebywające wraz z dziećmi — więźniarki (35 ankietowanych).

Ogółem przebadano 154 respondentki (z analizy usunięto 1 ze względu na brak odpowiedzi), z czego analizy statystyczne przeprowadzono dla 153 kobiet; 32% z nich stanowiły więźniarki, natomiast 68% — kobiety na wolności. Ze względu na status rodzicielski 43,1% to kobiety ciężarne, a pozostałe 56,9% — kobiety po porodzie (tab. 1).

W tabeli 2 przedstawiono natężenie więzi matki z dzieckiem. Wszystkie opisane grupy w zdecydowanej większości mieściły się w najwyższym przedziale punktowym 100–120 (grupa pierwsza — 51,0%, druga — 60,0%, trzecia — 56,6%, czwarta — 60,0%). Drugi pod względem liczebności był przedział punktowy 80–99, w którym znalazło się 43,1% kobiet z grupy pierwszej oraz 41,5% z grupy trzeciej. Tak wysoki

wynik uzyskany w każdej grupie badanych kobiet wskazuje, że poziom natężenia więzi matki z dzieckiem w okresie ciąży jest wysoki (tab. 2).

W tabeli 3 wśród więźniarek ciężarnych odnotowano niższą średnią wartość znormalizowanego wskaźnika WMD (więź matka–dziecko) niż wśród ciężarnych kobiet będących na wolności. Jednocześnie odnotowano bardzo zbliżoną średnią wartość znormalizowanego wskaźnika WMD wśród matek z dziećmi przebywających w więzieniu i wśród położnic będących na wolności. W pierwszym przypadku różnica wyniosła niespełna 5 jednostek na skali WMD, w drugim — około 0,5 jednostki. Biorąc pod uwagę, że skala WMD jest skalą 100-stopniową, różnice nie wydają się duże. Różnic tych nie można interpolować na populację kobiet na wolności (położnic i ciężarnych), gdyż obliczenia wykonano na próbie nielosowej (tab. 3).

Natężenie więzi matka–dziecko zmienia się wraz z upływem czasu trwania ciąży. Obserwuje się znaczące różnice tej relacji w przypadku obu badanych grup. W przypadku więźniarek do 23. tygodnia trwania ciąży wskaźnik WMD notował niskie i bardzo niskie wartości (zdecydowanie poniżej granicy oznaczającej obojętność), by po tym okresie osiągać wartości zdecydowanie powyżej granicy 70 jednostek na skali WMD, co oznacza pozytywną więź matki z dzieckiem. W przypadku kobiet na wolności analizowany związek odznaczał się większą stabilnością, a wskaźnik WMD osiągał przeciętnie wyższe wartości w ostatniej fazie

Tabela 1. Status rodzicielski i prawny przebadanych kobiet

Table 1. Parental and legal status of the examined women

Status rodzicielski	Status prawny		
	Więźniarki	Kobiety na wolności	Ogółem
Ciężarne	15	51	66
Kobiety po porodzie	34	53	87
Ogółem	49	104	153

Tabela 2. Stopień natężenia więzi matki z dzieckiem w okresie ciąży wśród badanych grup kobiet

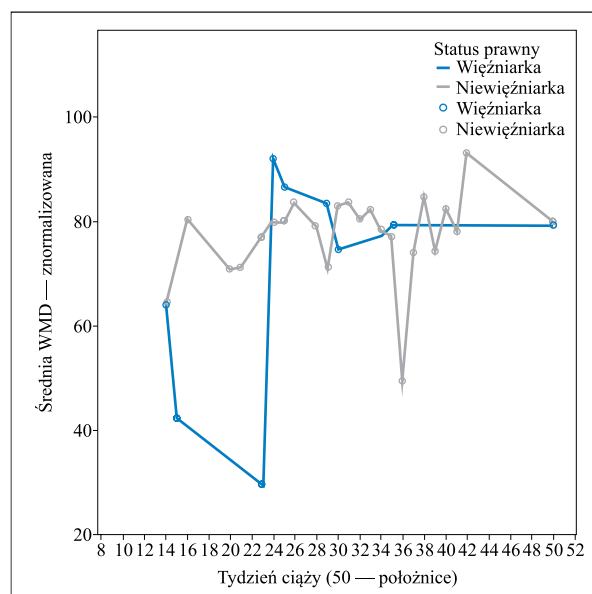
Table 2. The degree of intensity of ties between mother and child during pregnancy among the examined groups of women

Natężenie więzi matki z dzieckiem	Grupa 1		Grupa 2		Grupa 3		Grupa 4	
	n = 51	%	n = 15	%	n = 53	%	n = 35	%
100–120	26	51,0	9	60,0	30	56,6	21	60,0
80–99	22	43,1	2	13,3	22	41,5	9	25,7
60–79	2	3,9	2	13,3	1	1,9	3	8,6
40–59	1	2,0	2	13,3	0	0	1	2,9
< 39	0	0	0	0	0	0	1	2,9

Tabela 3. Średnia wartość znormalizowanego wskaźnika WMD (więź matka–dziecko) w poszczególnych grupach: matek w ciąży — więźniarek i kobiet na wolności oraz matek po porodzie — więźniarek i kobiet na wolności

Table 3. The average value of the normalized WMD (mother-child bond) indicator in individual groups: pregnant mothers — female prisoners and free women and mothers after childbirth — female prisoners and free mothers

Status prawny	Status rodzicielski	Średnia znormalizowana_WMD
Więźniarki	Ciężarna	72,09
Więźniarki	Matka po porodzie	79,34
Kobiety na wolności	Ciężarna	77,27
Kobiety na wolności	Matka po porodzie	79,88

Rycina 1. Natężenie więzi matki z dzieckiem a czas trwania ciąży

Figure 1. The intensity of the mother-child relationship and the duration of pregnancy

trwania ciąży niż w początkowej. Pewne odchylenie od tego trendu obserwuje się w przypadku kobiet na wolności w 37. tygodniu ciąży (ryc. 1).

Dyskusja

Proces nawiązywania relacji z dzieckiem w okresie ciąży jest jednym z podstawowych, a zarazem najważniejszym zadaniem spoczywającym na każdej kobiecie ciężarnej [13]. Zgodnie z opinią Bielawskiej-Batorowicz istnieją cztery najistotniejsze powinności, którym musi sprostać każda ciężarna. Jedną z nich jest nawiązywanie interakcji i więzi z mającym się urodzić dzieckiem [14]. Tak uważa również Popławska oraz Śliwowska, podkreślając, że do nazwania i zrozumienia tego zjawiska stosuje się wiele terminów, między innymi emocjonalne przywiązanie, komunikowanie się z dzieckiem i inne [15]. Płód jako istota czująca jest w stanie odbierać świat wszystkimi swoimi zmy-

ślami. Dlatego też należy traktować go jako osobę odczuwającą i potrzebującą bliskości. Nawiązywanie więzi w tym okresie stanowi pewnego rodzaju klucz do utrzymania dobrostanu fizycznego i psychicznego dziecka.

Natężenie więzi matka–dziecko zmienia się wraz z upływem czasu trwania ciąży. Wraz ze zbliżającym się terminem porodu wzrasta siła więzi. W badaniu tej zależności dostrzeżono różnice między przebadanymi grupami kobiet: więźniarek i kobiet na wolności. U więźniarek poniżej 23. tygodnia ciąży wskaźnik świadczący o natężeniu więzi — WMD (więź matka–dziecko) utrzymywał się na niskim poziomie, poniżej granicy obojętności. Po tym okresie natężenie więzi matki z dzieckiem gwałtownie wzrosło, przekraczając granicę 70 jednostek na skali WMD. Świadczy to o tym, że od 24. tygodnia ciąży więźniarki nawiązywały pozytywną i silną więź z dzieckiem. Niskie natężenie więzi w pierwszej połowie ciąży może być spowodowane brakiem poczucia bezpieczeństwa u skazanych kobiet. W tym okresie ciężarne ze wszystkich zakładów karnych w Polsce są przetransportowywane do zakładu karnego w Grudziądzu, często z dala od bliskich. Dlatego też nie mając poczucia stabilizacji, mogą unikać nawiązywania więzi z dzieckiem, pomimo silnego uczucia miłości. Dopiero 23. tydzień był dla nich momentem przełomowym. W tym czasie poziom więzi gwałtownie wzrósł. Inną sytuację można zaobserwować u kobiet na wolności, u których proces tworzenia się więzi przebiegał bardziej stabilnie, już od początku ciąży. Podobnie jak u więźniarek, wskaźnik WMD osiągnął wyższe wartości w ostatnich tygodniach trwania ciąży. Taka różnica może być spowodowana brakiem poczucia bezpieczeństwa u skazanych kobiet, dlatego to poczucie należy im zapewnić, organizując przyjazne w tym zakresie warunki w zakładzie karnym i umożliwić im jak najszybszy transport do odpowiednio przygotowanych placówek [16].

Jak wskazują przeprowadzone badania, natężenie więzi w okresie ciąży wśród więźniarek nie różniło się znacząco w stosunku do kobiet przebywających na wolności. We wszystkich opisanych grupach poziom natężenia więzi utrzymywał się na wysokim poziomie.

Może to wynikać z faktu, że więźniarki traktowały siebie jako jedyną osobę, która jest w stanie zaopiekować się własnym dzieckiem, a dziecko łączyły bezpośrednio z poczuciem wolności i normalności, dlatego dążyły do utrzymania z nim dobrego kontaktu i głębokiej więzi. Kobiety przebywające na wolności miały wsparcie ze strony partnera i rodziny, przez co łatwiej mogły nawiązać więź z własną pociechą. Według opinii Matysiak-Błaszczuk oraz Włodarczyk nawet najlepsze warunki panujące w więzieniu nie zawsze sprzyjają procesowi tworzenia się więzi matka–dziecko [2]. Podobnie uważa Machel, która przypisuje warunkom więziennym utrudnioną możliwość nawiązywania więzi uczuciowej w relacji matka–dziecko [17]. Według Matysiak-Błaszczuk oraz Włodarczyk każda kobieta pełni tam nie tylko funkcję matki, ale przede wszystkim rolę skazanej. Dlatego też jej reakcje i zachowania są w pewnym stopniu uwarunkowane sytuacją, w której się znajdują [2]. Matysiak-Błaszczuk wraz z Włodarczyk doszli do wniosku, że dziecko także postrzega matkę przez pryzmat sytuacji więziennej [2]. Obawy na temat macierzyństwa za kratkami potwierdzają Thompson, Harm [18] oraz Hermeliński i wsp. [19]. Niedworok uważa, że pojawienie się uczuć macierzyńskich w tak sztucznych warunkach jest niemożliwe [20]. Makowska podziela to stanowisko, podkreślając, że to nie okratowana rzeczywistość niekorzystnie wpływa na rozwój więziennych dzieci, tylko brak kontaktu z ludźmi — matkami mającymi prawidłowe wartości moralne [21]. Dla Ślączi-Lebiedzińskiej zakład karny nie jest odpowiednim miejscem do wychowywania dziecka, ponieważ nie pozwala ukształtować prawidłowych relacji między matką i jej pociechą [22].

Pozytywną opinię na temat macierzyństwa więziennego wyraziła Wesołowska-Krzysztofek. Jej zdaniem utrzymanie prawdziwej, szczerzej relacji i bliskiego kontaktu z dzieckiem jest korzystne zarówno dla rozwijającego się dziecka, jak i dla matki, która łatwiej znosi trudy izolacji [2]. Podobne stanowisko przyjmuje Reczek i pozostali pracownicy Domów Matki i Dziecka, którzy propagują podejście resocjalizacji przez miłość. Głównym celem funkcjonowania tych jednostek jest zapewnienie dziecku możliwości zachowania najważniejszej wartości — bliskiego kontaktu z własną matką [22]. Według Machela oczywiste jest to, że nawet w środowisku więziennym dziecko powinno pozostać razem z matką [17]. Reczek idei powstania przywieziennych Domów Matki i Dziecka przypisuje wiele korzyści. Potwierdza ona fakt pojawienia się silnej więzi emocjonalnej między skazanymi matkami a ich dziećmi. Kobięcie zapewnia godne przeżywanie macierzyństwa, natomiast dziecku możliwość prawidłowego rozwoju [23].

Tematyka macierzyństwa więziennego jest mocno kontrowersyjna. Wiąże się ona z wieloma skrajnymi emocjami, zwłaszcza u skazanej matki, która musi podjąć decyzję o losach swojego dziecka. Dokładnie opisał to w swoich publikacjach Valios [24]. Pomimo wielu słów krytyki autorzy, w tym także Baradon, podkreślają, że nie ma odpowiedniego czasu, aby odizolować matkę od dziecka [24]. Według Costa istnieją długofalowe skutki przebywania dziecka w więzieniu. Uważa on, że takie dzieci będą traktowały środowisko więzienne jako normalne i naturalne. Jak wynika z badań przeprowadzonych przez amerykańskich naukowców Dressel, Porterfield i Kay, istnieje zwiększone ryzyko aresztowania nieletnich, których rodzice odsiadali wyrok w więzieniu [25]. Podobne stanowisko przyjmuje Makowska, opisując, że dziecko przebywające w więzieniu z matką zaczyna patrzeć na świat jej oczami i powiela jej błędy [21]. Jednak zdecydowana większość autorów dowodzi, że ryzyko związane z wychowaniem dziecka w więzieniu jest mniejsze niż korzyści wynikające z utrzymania dziecka blisko swojej matki [26]. Luke pisze, że odizolowanie od świata zewnętrznego daje matce niesamowitą okazję do tego, aby pogłębić relację z własnym dzieckiem [27]. Taką samą opinię wyrażają Ferrara, Emmanuele i wsp. [28].

Wnioski

1. Więź między matką a dzieckiem w okresie ciąży wśród kobiet przebywających w zakładach karnych kształtuje się na wysokim poziomie. Nie ma w tym zakresie istotnych różnic w porównaniu z kobietami przebywającymi na wolności.
2. Wydaje się, że biologiczny instynkt „miłości” matki do dziecka determinuje jej relacje z nim niezależnie od warunków i okoliczności prawnych, kulturowych i ekonomicznych, w jakich przebywa matka. Te ostatnie wydają się mieć tylko niewielki wpływ na natężenie więzi. Dlatego też tak specyficzne środowisko, jakim jest zakład karny, nie miało wpływu na tworzącą się więź między matką a dzieckiem.
3. Zaskakujące jest, że więźniarki (zarówno ciężarne, jak i kobiety po porodzie) wskazywały na wyższe natężenie więzi niż kobiety przebywające na wolności. Może to wynikać z faktu traktowania siebie jako jedynej osoby — opiekunki dziecka, a dziecka z poczuciem wolności i normalności. Kobiety przebywające na wolności miały wsparcie w postaci partnera, rodziny i świadomość, że nie są jedynymi opiekunami dziecka.
4. Natężenie więzi między matką a dzieckiem wzrastało wprost proporcjonalnie do tygodni trwania ciąży. Niższe natężenie więzi w pierwszej połowie ciąży u więźniarek może być spowodowane

zmniejszonym poczuciem bezpieczeństwa i stabilizacji. Dlatego należy dążyć do zapewnienia tym kobietom jak największego wsparcia.

Piśmiennictwo

- Teleszewska M. Wpływ Rekomendacji Zgromadzenia Rady Europy 1469 (2000) Matki i dzieci w więzieniu na polskie rozwiązania prawa karnego wykonawczego. *Białostockie Studia Prawnicze*. 2014; 15: 251–258, doi: [10.15290/bsp.2014.15.18](https://doi.org/10.15290/bsp.2014.15.18).
- Matysiak-Błaszczak A, Włodarczyk E. Macierzyństwo za kratkami. *Pedagogika społeczna. Profilaktyka – Pomoc - Resocjalizacja*. Pedagogicum Wyższa Szkoła Pedagogiki Resocjalizacyjnej, Warszawa 2004; 2-4. : 55–59.
- Pilch D. Bonding jako koncepcja systemu opieki nad matką i dzieckiem wspierającego tworzenie więzi. *Biuletyn edukacyjno/ informacyjny dla personelu medycznego oddziałów Położniczych i Neonatologicznych*. Szkoła Matek i Rodziców. Razem łatwiej. 2010; 1: 9.
- Kamiński H. *Encyklopedia nowej generacji E 2.0*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Bowlby J. *Attachment and Loss. I. Attachment*. London 1969; wyd. pol. *Przywiązanie*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Bielawska-Batorowicz E. Determinanty spostrzegania dziecka przez rodziców w okresie poporodowym. *Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź* 1995; 11-12.
- Leboyer F. *Narodziny bez przemocy*. Radunia, Warszawa 2012; 77.
- Kornas-Biela D. Wokół początku życia ludzkiego. *PAX*, Warszawa 2004; 22.
- Kornas-Biela D, Lichtenberg-Kokoszka E, Janiuk E, et al. (red.) *Optymalizacja porodu - zagadnienie interdyscyplinarne*. *Medycyna Praktyczna - Ginekologia i Położnictwo*; 2007: 20.
- Lichtenberg-Kokoszka E. Ciąża zagadnieniem biomedycznym i psychopedagogicznym. *Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków*. ; 2010: 62–73.
- Ilska M, Przybyła-Basista H. Kultura wizualna a kształtowanie się rodzicielstwa w prenatalnym okresie rozwoju dziecka. *Chowanna*. 2015; 45(2): 161–182.
- Kornas-Biela D. Kształtowanie więzi rodziców z dzieckiem w perinatalnym okresie życia. *Problematyka Płodności i Prokreacji*. 2017; 1(29): 148–170.
- Bielenik Ł, Preis J, Bidzan M. Uwarunkowania więzi emocjonalnej z dzieckiem w okresie prenatalnym w ciążyach wielopłodowych i pojedynczych. *Perinatologia, Neonatologia i Ginekologia*. 2010; 3(3): 223.
- Bielawska-Batorowicz E. Psychologiczne aspekty prokreacji. *Wydawnictwo Śląsk, Katowice*. ; 2006: 129.
- Popławska S, Śliwowska S. Więzy emocjonalna z dzieckiem w okresie prenatalnym. *W trosce o życie*. *Kwartalnik Naukowy*. 2011; 2(6): 29–40.
- Nadzieja-Maziarz A. Kobieta odbywająca karę w warunkach izolacji więziennej – problem marginalny? *Resocjalizacja Polska*. 2013; 5: 63–75.
- Machel H. *Więzenie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*. Arche, Gdańsk. ; 2007.
- Thompson PJ, Harm NJ. Parenting from prison: helping children and mothers. *Issues Compr Pediatr Nurs*. 2000; 23(2): 61–81, indexed in Pubmed: [11111498](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/11111498/).
- Hermeliński W, Kotlinowski M, Liszcz T, et al. Stosowanie aresztu tymczasowego wobec kobiet w ciąży z dnia 31, Dz. U. z 2008 r., nr 138, poz. 874. *Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 22.07.2008 r.*
- Niedworok J. Matki więźniarki i ich dzieci w zakładach penitencjarnych. *Zagadnienia podstawowe*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. Wydział Prawa i Administracji. *Prawo, Wrocław*. 1988; 162: 1–164.
- Makowska J. *Więzienne dzieci. Problemy opiekuńczo-wychowawcze*. Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne 1997; 5: s. ; 34: Rok.
- Ślęczka-Lebiedzińska A. *Rodzice zza więziennej kraty*. *Wykluczenie.pl*. *Biuletyn*. *Stowarzyszenie Pogotowie Społeczne*. ; 2017: 5.
- Reczek H. Specyfika pobytu dzieci w warunkach przywieziennych placówki opiekuńczo-wychowawczej. *VIII Konferencja na temat Reformy Pomocy Dziecku i Rodzinie „Domy dla dzieci” 2004 maj 11-14; Waplewo, Polska*.
- Valios N. Mothers behind bars. *Community Care*. 2004; 5(13).
- Dressel P, Porterfield J, Kay S. Mothers Behind Bars. *Incarcera Increasing Numbers of Mothers has serious Implications for Families and Society*. 1998; 60(7).
- Drummond T Mothers in priston Time. 2000; 156(19).
- Luke KP. Mitigating the ill effects of maternal incarceration on women in prison and their children. *Child Welfare*. 2002; 81(6): 929–948, indexed in Pubmed: [12458780](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12458780/).
- Ferrara P, Emmanuele V, Nicoletti A, et al. Mothers with their babies in prison: the first Italian experience. *Archives of Disease in Childhood*. 2006; 92(2): 183–183, doi: [10.1136/adc.2006.099937](https://doi.org/10.1136/adc.2006.099937).